

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE
KATKILARI SEMPOZYUMU**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CONTRIBUTION OF TURKISH
WORLD TO ISLAM**

31 Mayıs-1 Haziran 2007/31 May- 1 June 2007

BİLDİRİLER

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	172590
Tas. No:	956.02 ULU-T

ISPARTA 2007

S.D.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 20
BİLİMSEL TOPLANTILAR SERİSİ: 8

YAYIN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Dr. Nejdet DURAK

KAPAK

Nejdet DURAK

ISBN

978-9944-452-13-7

Birinci Baskı

Eylül 2007 İSPARTA

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi İSPARTA

Tel: =(246) 211 3881 Faks: 0 (246) 237 10 58

BASKI

Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.

Kutlubey Mah. 1004 Sokak No: 15/B İSPARTA

Tel: 0 (246) 233 03 74&75 Faks: 0 (246) 233 03 76

e-mail: fakultekitavevi@yahoo.com.tr

RUSYA FEDERASYONU'NDAKİ MÜSLÜMAN OLMAYAN TÜRK TOPLULUKLARININ DİNİ YAŞAMINDA İSLAM'IN ETKİ VE İZLERİ

Durmuş ARIK*

Giriş

Geniş bir coğrafyada yaşayan Türklerin çoğunluğu din olarak İslam'ı kabul etmiştir. Ancak İslam dışında Türkler arasında başka bazı dinler de yayılma imkânı bulmuştur. Genel olarak Türklerin din tarihi incelendiğinde; Gagauzlar'ın, Çuvaşlar'ın, Kreşin Tatarlar'ın, Hakaslar'ın, Gorno-Altaylar'ın, Sahalar'ın (Yakutlar), Dolganlar'ın, Tofalar'ın ve Urumlar'ın Hıristiyanlık'la; Karaylar'ın ve Kırımçaklar'ın Yahudilik'le; Tuvalar'ın ve Sarı Uygurlar'ın ise Budizm'le birlikte anıldıkları görülmüştür. Gorno-Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Altay kavimlerinin arasında ise Budizmo-Şamanizm olarak da adlandırılan Burkanizm (Ak-Yang) yaygınlık kazanmıştır.¹ Burada belirtilen Türk topluluklarının dinî inanışlarının belirlenmesinde doğal olarak tarihî, sosyal, kültürel ve jeopolitik açıdan içinde buldukları şartlar etkili olmuştur. Söz konusu Türk toplulukları, Müslüman olan ana kitleye nispetle sayısal olarak az olmakla birlikte, etnik açıdan onlarla aramızda soy birliği bulunmaktadır. Bunun yanında uzak geçmişte yaşanan tarihî tecrübeler aramızda birçok kültürel ortaklığın oluşmasını da sağlamıştır.

Özellikle Çarlık Rusya döneminde uygulanan Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma şeklindeki eritme politikalarının bir sonucu olarak, günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşamakta olan Çuvaşlar ve Tatarlar (günümüzde Kreşinler olarak bilinen Tatar gurubu) gibi bazı Türk toplulukları Hıristiyanlığa döndürülmüşlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yakından tanıma imkânımızın arttığı bu toplulukların kültüründe ve dinî yaşamında İslam'ın çeşitli etki ve izleri gözlemlenmiştir. Bu etki ve izler onların geçmişle bağlarının ortaya çıkarılması konusunda bir fikir vermekte, kimlik ve kültürlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu yazıda, halen Rusya Federasyonu'nda yaşayan Çuvaşlar'ın ve Kreşin Tatarlar'ın dinî inanışlarında İslam'ın bazı etki ve izlerini göstermeye gayret edeceğiz.

Tarihî Arka Plan

Çuvaşlar'ın ve Tatarlar'ın İslam'la ilgisi, onların ataları arasında yer alan Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türklerinin İslam'la irtibatıyla açıklanmaktadır. Buna göre hem Çuvaşlar'ın hem de Tatarlar'ın ataları arasında yer alan İdil Bulgarları İslam'ı ilk kabul eden Türk topluluğu olma özelliğini taşımaktadır. Aynı tarihlerde Hazarlar arasında da İslam'ın yayıldığı bilinmektedir. Tarihî kaynaklardan İdil ve Kama kıyıları boyunca yaşayan Türk toplulukları arasında İslam'ın, 10. yüzyılın ilk çeyreğinde yayıldığı ve 921/922 yılında İdil Bulgar Devleti'nin resmî dini ilan edildiği öğrenilmektedir.²

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi/Ankara

1 Bkz. Harun Güngör, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri 1998, 14-18. Farklı inançlara mensup Türk toplulukları ile ilgili bazı kaynaklar için bkz. Hikmet Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul 1998; Ünver Günay, Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara 1997; Yu. A. Polkanov, Karai- Krumskiye Karaimi- Tyurki, Simferopol 1997; M. İ. Artamanov, Hazar Tarihi, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2004; Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1993; Durmuş Arık, "Türk Yahudiler: Kırım Karâileri", Dini Araştırmalar, Ankara 2005, Cilt 7, Sayı 21, s. 27-49; M. Ciachir, Basarabyalı Gagauzların Tarihi, (Haz. Harun Güngör), Niğde 1998; Atanas Manov, Gagauzlar (Hıristiyan Türkler), Ankara 2001; Durmuş Arık, Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Ankara 2005; Erdoğan Altınkaynak, Ortodoks Türkler Urumlar, Ankara 2005; Andrei Vinogradov, Ak Jang in the Context of Altai Religious Tradition, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Saskatchewan 2003; Agnieszka Halemba, "Contemporary Religious Life in the Republic of Altai: The Interaction of Buddhism and Shamanism", Sibirica, 2003: C. 3, Sayı: 2, s.165-182.

2 Bkz. İbn Fazlan Seyahatnamesi, (Haz. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, s. 57; Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara 2002, s. 111-129.

Bulgar ve Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan, halkının egemen unsurunu Kıpçaklar'ın oluşturduğu Altınordu Devleti ve daha sonra da Kazan Hanlığı döneminde bölgedeki Türk kültürü İslam'la şekillenmiş, İslam bütün kurum ve kuruluşlarıyla, başlıca temel kültür unsuru olmuş, onların millî şuurunun ve etnik kimliğinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Böylece Bulgar, Hazar, Altınordu Devleti ve Kazan Hanlığı dönemlerinde İdil boyundaki Türk boyları arasında gelenek, dil ve yaşam tarzının büyük oranda ortaklığı yanında din de Türk zümrelerinin kaynaşmasındaki temel unsurlardan biri olarak yer almıştır. Denilebilir ki, 16. yüzyılın ortalarına kadar İdil boyundaki Türk toplulukları "İslam kültür sahası"nda varlıklarını sürdürmüşlerdir.³

İdil boyunda yaşayan Türk topluluklarının yurtları 16. yüzyılın ortalarında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu durum, o tarihlerde Moskova Rusyası'nı çok uluslu devletler kulvarına sokmuş, aynı zamanda Rus toplum yapısına gayri Slav ve gayri Hıristiyan nüfusu da katmıştır.⁴ Çuvaşlar ve Tatarlar böylece 16. yüzyıldan itibaren "Hıristiyan Rus kültür sahası"na dâhil olmuştur.

Çarlık Rusyası'nın 16. yüzyılda başlattığı ve daha sonra sürdürdüğü doğuya ilerleyişindeki seferleri, deyim yerindeyse adı konulmamış bir "Ortodoks Haçlı Seferi" olarak nitelendirmek mümkündür. Çünkü bu süreçte Çarlık Rus Devleti yanına Rus Ortodoks Kilisesi'ni de almak suretiyle karşılaştığı Rus olmayan yeni kavimleri her türlü metodu kullanmak suretiyle Hıristiyanlaştırmayı ve Ruslaştırmayı hedeflemiştir.⁵ Hedeflerini gerçekleştirmek için bölgede çok sayıda kilise, manastır ve okullar açmış, misyoner okullarında gayri Rus unsurlardan kilise görevlisi ve öğretmenler yetiştirilmesini sağlamış, bunların kendi halkına Hıristiyan propagandası yapması için gerekli altyapıyı hazırlamıştır. Bu çerçevede başta Çuvaşça ve Tatarca olmak üzere bölgedeki diğer gayri Rus unsurların dilinde Hıristiyan literatürü oluşturmaya çalışmıştır. Eritme faaliyetlerinde kısa sürede başarı sağlayabilmek için İdil ve Kama nehirlerinin kıyılarındaki en verimli toprakların Rus din adamlarına ve manastırlara verilmesini, verimli boş arazilerin Rus göçmenlere ve yerli halktan Hıristiyanlığı kabul edenlere dağıtılmasını sağlamıştır. Bu süreçte Hıristiyanlığı kabul edenler çeşitli vergi ve diğer yükümlülüklerden muaf tutulmuştur. Yerli halk ise çorak ve verimsiz toprakların bulunduğu bölgelere sürülmüş, ağır vergilere maruz bırakılmıştır. Böylece 16. yüzyıldan itibaren İdil boyundaki Türkler 20. yüzyılın başlarına kadar gelen tarihî süreçte, şartlara göre metotlar ve baskılar değişmiş olsa da, yoğun biçimde Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma şeklinde gerçekleşen eritme faaliyetlerine maruz kalmıştır. Bu faaliyetler neticesinde Çuvaşlar'dan ve Tatarlar'dan bir kısmı vaftiz edilmiş, Hıristiyanlaştırılmıştır. Halkın bu kesimi literatürde sürekli olarak "vaftizli" anlamına gelen Rusça "Kreşin" sözüyle nitelendirilmiştir. Nitelendirmenin "Kreşin" sözüyle yapılmış olması anlamlıdır. Çünkü söz konusu Türk guruplarına, Ruslar tarafından istenilen düzeyde bir eritme gerçekleştirilememiş, onlar arasındaki din değiştirme olayı yüzeysel kalmış, din değiştirenlerin önemli bir kısmı sadece Kreşin adıyla nitelendirilmiştir.⁶ Hatta çeşitli menfaatler karşılığında vaftiz olan yerli halk, bu menfaatleri elde edince tekrar eski inancına dönmüştür.⁷ Bu süreçte Çuvaşlar ve Tatarlar Ruslar'ın doğuya, Türk-İslam dünyasına ilerleyişinde ve bu coğrafya insanlarına yönelik uyguladığı eritme politikalarında âdeta "kalkan" ve "dalgakıran" vazifesi görmüştür. Çünkü çeşitli tarihlerde bölge Türkleri Rusların ilerleyişine ve uyguladıkları politikalara karşı isyan etmişler, direnmişlerdir. Bu isyanlar ve direnişler Rusların sonraki

3 İslam, Çuvaşların komşusu olan Mari, Mordva ve Udmurtlar arasında ve onların kültürü üzerinde de etkili olmuştur. Bu durum Bulgar Devleti'nde İslam'ın yaygınlık kazanması ile başlayan dönemden itibaren bölgenin kendi bünyesinde İslam kültürünün tesirinden uzak kalamayacak birçok Fin-Ugor halkını da barındırıyor olmasıyla açıklanmaktadır. Bu yüzden Mari, Mordva ve Udmurtların dilinde, dini inanışlarında ve uygulamalarında daha çok İdil Bulgarları, Altınordu ve Kazan Hanlığı döneminde kök salan İslam'ın etki ve izleri bulunmaktadır.

4 Azade Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, (Çev. M. S. Er), İstanbul 2000, s. 83.

5 Bkz. E. A. Mojarovskiy, *İzlojenie hoda missionerskogo dela po prosveşçeniyu Kazanskih inorodtsev s 1552 po 1867 gg*, Moskova 1880, s. 5; N. M. Matorin, *Religiya u narodov Vol'jsko-Kamskogo kraya*, Moskova 1929, s. 13; Rorlich, s. 87-88.

6 Bkz. Rorlich, s. 92-93. Kreşin sözü İdil boyundaki Müslümanlarca "mürted" anlamında da değerlendirilmiştir. Bu durum bölgede Müslüman halk arasında Kreşin kelimesinin olumsuz bir içerik ve boyut kazandığını da göstermiştir. (Bkz. S. Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi", A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1996, C. XXXV, s. 572). Kreşinlerle ilgili başka değerlendirmeler için ayrıca bkz. Paul W. Werth, "From Pagan Muslims to Baptized Communists: Religious Conversion and Ethnic Particularity in Russia's Eastern Provinces", *Comparative Studies in Society and History*, Cambridge 2000, C. 42, Sayı: 3, s. 497-523; Paul W. Werth, "The Limits of Religious Ascription: Baptized Tatars and the Revision of Apostasy 1840s-1905", *The Russian Review*, 2000, C. 59, Sayı: 4, s.493-511.

7 Bkz. Abdullah B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s. 54-55; Yu. G. Muhammetşin, *Tatarı-Kryaşanı*, Moskova 1997, s. 15-16.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

yüzyıllarda, özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve sonrasında Orta Asya'daki politikaları üzerinde belirleyici olmuş, eritme politikalarını daha hafif uygulamalar olarak gerçekleştirmelerini sağlamıştır. Dolayısıyla İdil boyundaki direnişler olmasaydı, Rusların etki alanına giren Türk dünyasının bugün çok farklı bir kültür sergileyeceğini söylemek mümkün görülürdü.

Günümüzde Hıristiyan Türk toplulukları arasında değerlendirilen Çuvaşlar'ın ve Kreşin Tatarlar'ın dinî yaşamında İslam'ın etki ve izlerini gösterebilmek için onları "vaftiz" olmaya sevk eden bazı somut örneklerin kronolojik olarak verilmesinde yarar görülmektedir:

Kazan Hanlığı'na 16. yüzyılın ortalarında son veren ve dinî bakımdan son derece mutaassıp olan IV. İvan'ın (1530-1584) emriyle 1555 yılında Kazan Piskoposluk bölgesi kurulmuştur. Kazan'ı ve Sviyajsk'ı içine alan piskoposluk görevine Guri adlı bir papaz atanmıştır. Guri, Varsonofi ve German adlı papazlarla birlikte Kazan'a hareket etmiş, Guri'ye hareketinden önce bölge halkını vaftiz etmesi emredilmiştir. İmparatorluk idaresinin bölge halkına bu yönde uygulamaları önemli ölçüde şiddet içermiştir.⁸

Dikkat çeken bir diğer örnek Çar Aleksey Mihayloviç'in 1654'te çıkardığı yasadır. Bu yasaya göre yerli halktan (gayri Rus unsurlardan) Hıristiyanlığı kabul edenlere 15 ruble verilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı yasanın 16. bölümünün 42. maddesinde Tatar beylerine, Hıristiyan olmaları karşılığında, ellerinde bulundurdukları mal varlığını muhafaza etme imkânı sağlanmıştır. Bir başka yasada, Müslüman bir Tatar öldüğünde mal varlığının, birinci dereceden yakını Müslüman mirasçılara değil de, ne kadar uzak olursa olsun Hıristiyan akrabalarına verilmesi belirtilmiştir.⁹

1681, 1713 ve 1715 yılında yayımlanan Çarlık fermanlarına göre; Hıristiyan çiftçi ve işçi bulunduran Müslüman toprak sahiplerinin kısa süre içinde Hıristiyanlığı kabulü, Hıristiyan olmadığı takdirde topraklarının müsadere edileceği bildirilmiş, bundan sonra bazı toprak sahipleri vaftiz olmak durumunda kalmıştır.¹⁰

1 Eylül 1720 tarihinde yayımlanan Çarlık fermanında; Hıristiyanlığı kabul edenlerin üç yıl süreyle bütün vergilerden muaf tutulacağı, Yeni Hıristiyanlara verilmek ve onlar için kiliseler kurmak amacıyla Kazan Metropoliti'ne her yıl yüklü miktarda ödenek verileceği belirtilmiştir. 2 Haziran 1722 tarihinde; vaftiz olmayı kabul eden suçluların affedileceği ilan edilmiştir. 2 Kasım 1722 tarihinde ise; Çar Deli Petro (1696-1725) Kazan Valisine, Hıristiyanlığa geçen Müslümanların askerlikten muaf tutulmasını, halen asker olanların ise salıverilmesini emretmiştir.¹¹

Rus Ortodoks Kilisesinin 1723'de eğitim merkezlerinden biri olan Kazan İlahiyat Akademisi'nde 36 Rus öğrencinin yanı sıra 14 Kreşin Tatar öğrenci bulunmuştur.¹² Bu öğrencilerin Tatarlar'la ilişki kurmada "geleceğin Ortodoks papazlarının çekirdeğini" oluşturması beklenmiştir. 1725 yılına kadar yaklaşık 40 bin gayri Rus unsur (*inorodotsı*) vaftiz edilmiştir.¹³

Kazan ve Nijninovgorod Müslümanlarını ve diğer yerli halkı Hıristiyanlaştırmak için 1731 yılında Yenikreşinler Bürosu (*Kontóra Novokreşenskih Del*) adında özel bir birim kurulmuştur.¹⁴ Yenikreşinler Bürosu için 1740 yılı Eylülünde 23 maddelik bir program yayımlanmıştır. Bu program diğer yardımcı tedbirlerle birlikte başarılı olmuş ve 15-20 yıl gibi bir sürede gayri Rus unsurlardan çok sayıda kişinin vaftiz olması sağlanmıştır.¹⁵ 2 Şubat 1764'te bu büro kapatılmış ve Müslümanlara yönelik baskılar geçici olarak duraklamıştır.

Vaftiz olmayı teşvik edici karar ve uygulamalar yanında, 18. yüzyılda Müslümanların dinî yaşamı her yönden sınırlandırılmış, cami ve medreseler yıkılmıştır. İslam'ın halk arasında muhafazasında Müslüman din görevlilerinin nüfuz ve etkisini sürdürmesi dikkatleri camiler üzerine çekmiş ve Rus yetkililer çok sayıda camiye

8 Bkz. Mojarovskiy, s. 13. Tatarlar yanında Çarlık Rusya'nın eritme faaliyetlerine maruz kalan Çuvaşlar'a yönelik politikalar için bkz. Durmuş Arık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Ankara 2005.

9 Rorlich, s. 90-91.

10 Bkz. Muhammetşin, s. 16-17; Taymas, s. 64; Rorlich, s. 92.

11 Bkz. Taymas, s. 65-66.

12 Mojarovskiy, s. 57.

13 Bkz. Rorlich, s. 92-93.

14 Bkz. Rorlich, s. 93-94.

15 Bkz. Taymas, s. 70-72.

ortadan kaldırmıştır. Yeni camiler açılmadığı gibi özellikle vaftiz olan gayri Rus unsurların yaşadığı yerleşim birimlerindeki camiler de yıktırılmıştır.¹⁶

Geçmiş günlerin tecrübeleri, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bölge Türklerini tamamen eritmenin mümkün olmadığını göstermiştir. Ayrıca 18. yüzyılın sonlarında Türkistan ile siyasi ve ekonomik ilişkileri ilerletmek Rus politikalarının temel amaçlarından biri haline gelmiştir. Bu durumun farkına varan II. Katerina (1762-1796) hükümdarlığı döneminde uzlaştırmacı bir politika izlemiştir. Bu dönemde Kazak-Kırgız steplerinde camilerin ve medreselerin açılmasına izin verilmiş, Müslüman halkın Çarlık Rusyası'na sadakati sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca 1789'da Orenburg Müslüman Dinî İdaresi (*Orenburgskoye magometanskoye Duhovnoye Sobraniye*) açılmıştır. Bu dinî kurum Müslümanların ayrı bir dinî varlık olarak tanınması anlamına gelmiş, onların birlik şuur ve özgüvenlerine önemli katkıda bulunmuştur.¹⁷

Çuvaşlar ve Tatarlar arasında Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine ivme kazandırabilmek için 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kitab-ı Mukaddes Cemiyetleri, yayınlarıyla birlikte yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu cemiyetler Hıristiyan literatürü bölgede yaşayan gayri Rus unsurların diline çevirerek basıp dağıtmış, misyoner faaliyetlerine ivme kazandırmıştır.¹⁸

I. Nikolay döneminde (1825-1855) misyonerlik faaliyetleri yeniden başlamıştır. Fakat bu dönemde İslam'a yönelik fiziki saldırılara ara verilmiş, ekonomik ödünler artırılmış ve eğitim giderek Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın etkili bir aracı olarak görülmeye başlamıştır. Vaftiz edilen yerli halkın İslam'a geri dönüşünü engellemek için Rus idaresi yeni tedbirler almayı sürdürmüştür. Ancak yine de Kreşinlerin önemli bir kısmı İslam'a dönmüştür.¹⁹

Kazan İlahiyat Akademisi ve Kazan Üniversitesi Türk Dili Profesörü N. İlminski (1822-1891) 19. yüzyılda eğitimle ilgili faaliyetlere öncülük etmiştir. Akademiye sunduğu bir projede başlıca misyonerlik araçlarının "okul", "öğretmen" ve "yerel dil" olması gerektiğine dikkat çekmiştir. İlminski için yerel dilde eğitim izlenecek siyasetlerin başlıcası olmuştur. İlminski aynı zamanda İslam'ın tesirini kırmak için onun bilinmesine, güç kaynaklarının ve kırılma noktalarının anlaşılmasına önem vermiş, 1854'te Kazan İlahiyat Akademisi'nde "İslam'la Mücadele Bölümü"nü açtırmıştır. İlminski'nin "Yabancıların Eğitimi ile İlgili Tedbirlere İlişkin Kurallar"ı (*Pravila o merah k obrazovaniyu inorodtsevu*) içeren programı Eğitim Bakanlığı'nca 26 Mart 1870'te onaylanmış ve resmen kabul edilmiştir. Bu süreçte Çuvaşlar ve Tatarlar için birer alfabe de oluşturulmuştur.²⁰ Böylece Kiril alfabesine dayalı yeni bir alfabenin oluşturulmasıyla, misyoner okulların açılmasıyla ve Rus Ortodoks Hıristiyanlığa ait gerekli literatürün Çuvaşça'ya ve Tatarca'ya çevrilerek yayımlanmasıyla 19. yüzyılın ortalarında İdil bölgesindeki Türkler arasında Hıristiyanlık yer edinmeye başlamıştır.

Çuvaşlar ve Tatarlar Rus kültür etkisi altına girdikten sonra geleneksel giysilerinde, çeşitli kutlamalarında, sözlü ve yazılı edebiyatında değişiklikler olmuştur. Uzun süre Ruslara yakın bölgelerde veya onların çoğunlukta olduğu yerleşim birimlerinde yaşayanların bir kısmı Ruslaşmıştır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Hıristiyanlaşma sürecinin ilk birkaç aşımında, Rusçayı bilmediklerinden ve Hıristiyanlığı gönülsüz kabul ettiklerinden Hıristiyan öğretilerini gerektiği şekilde öğrenememiş ve bu dinin gereklerini üstünkörü yerine getirmişlerdir. Aynı zamanda eski inanışlarından kopamayan önemli bir kesim, eski inanışlarına, âdet ve geleneklerine bağlılıklarını sürdürdüklerinden, Rus bilim ve din adamları tarafından uzun süre "çift inançlılar" olarak nitelendirilmişlerdir. Baskılar içeren kanunlara, uygulamalara, İslam mukaddesatına saldırılara karşı çeşitli tarihlere bölgedeki Türkler arasında isyanlar çıkmış, Müslüman kesim misyoner

16 Taymas, s. 80; Rorlich, s. 94.

17 Rorlich, s. 99. Rusların Türkistan'da İslam'a ve Müslümanlara yönelik politikaları ile ilgili olarak bkz. Seyfettin Erşahin, Türkistan'da İslam ve Müslümanlar, Ankara 1999; Mustafa Erdem, Kırgız Türkleri Dinî ve Sosyal Hayat, Ankara 2005.

18 Taymas, s. 105.

19 Bu konudaki değerlendirmeler ve İslam'a dönenler hakkında verilen rakamlar için bkz. Rorlich, s. 100-102; Durmuş Arık, "Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hıristiyan Tatarların Dinî İnanışları", A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara 2007, C. 47, Sayı: 1, s. 79-80.

20 Gayr-i Rus unsurlara yönelik misyonerlik faaliyetleri ve İlminski sistemi için bkz. I.T. Kreindler, Educational Policies Toward Eastern Nationalities in Tsarist Russia, Columbia 1969; Robert Geraci, Window on the East: Ethnography, Orthodoxy, and Russian Nationality in Kazan, 1870-1914, (Basılmamış Doktora Tezi), University of California, Berkeley 1995.

faaliyetlerine karşı direnmiştir.²¹ Ancak ısrarla 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetleri, Çuvaşlar'ın çoğunun, Tatarlar'ın ise bir kısmının Türk tarihinde Hıristiyan bir Türk gurubu olarak anılmasını sağlamıştır.

Dinler Tarihi incelendiğinde bir milletin sahip olduğu birçok kültür değeri yanında özellikle inanışların "tarih aşan" bir özelliğe sahip olduğu dikkat çeker. Bu noktadan bakıldığında Çuvaşlar ve Kreşin Tatarlar her ne kadar günümüzde Hıristiyanlık'la birlikte anılıyor olsalar da onların dinî inanışlarında İslam'ın etki ve izlerinden söz etmek mümkündür.

Çuvaşların ve Kreşin Tatarlar'ın Dinî Yaşamında İslam'ın Etki ve İzleri

Çuvaşlar'ın ve Kreşin Tatarlar'ın inanış ve uygulamalarını burada ayrıntılı olarak ortaya koyacak değiliz. Onların inanış ve uygulamalarındaki bazı unsurlardan hareketle onların inanışları hakkında bir kanaat sahibi olunmasına ve bu inanış ve uygulamalarda İslam'ın etki ve izlerini göstermeye gayret edeceğiz.

Dinler Tarihinde genel olarak dinî inanışların "tarih aşan" bir özelliğe sahip olduğundan söz etmiştik. Bu bağlamda Çuvaşların ve Kreşin Tatarlar'ın İslam kültür sahasından gelen bazı inanış ve uygulamalarını yaşattıkları görülmüştür. Bunlar, hem Çuvaşların hem de Kreşin Tatarlar'ın Hıristiyanlık anlayışının ve Hıristiyanlığa bağlılık derecesinin anlaşılmasında da önemli bir fikir vermektedir.

Günümüzde Rus Ortodoks Kilisesinin büyük önem verdiği ve Hıristiyanlık bilincini güçlendirmeye çalıştığı Çuvaşlar'ın ve Kreşinler'in, birlikte yaşadıkları diğer Müslüman Türk kesimden koparılmalarından sonra yaşanan tarihî süreçte olduğu gibi, 20. yüzyıl başlarında da Hıristiyanlık şuur ve bilincini tam olarak kazanamadıkları Rus kaynaklarınca her zaman itiraf edilmiştir. Onların yaşamında Hıristiyanlık ne öğretileriyle ne de diğer özellikleriyle köklü bir yer edinebilmiştir. Onlar Hıristiyanlık'taki Tanrı anlayışını kavrayamamışlar ve Hıristiyanlık'taki "teslis inancı"ni anlayamamışlardır. İsa Mesih hakkında, ismi dışında Hıristiyanlığın öğrettiği bilgilere sahip olamamışlar, Hz. İsa'yı bir peygamber olarak kabul etmişler, hatta bu konuda Müslüman Tatarlar arasında yaygın olan bilgiye sahip olmuşlardır.²² Diğer Hıristiyanları heyecanlandıran, Mesih'e, havariilere ve azizlere duyulan sevgiyi harekete geçiren bilgiler, rivayetler ve hikâyeler Çuvaşlar ve Kreşinler için aynı etkiyi göstermemiştir.

Hıristiyanlık'taki inanç konusundaki bilgi ve bilinç düzeyi oldukça düşük olan Çuvaşlar'ın ve Kreşin Tatarlar'ın, kilise ayinlerine karşı tutumu da pek farklı olmamıştır. Çoğu zaman onlar en önemli kilise ayinlerine bile kayıtsız kalmışlardır. Ruslarla karşılaştırıldığında hiçbir ayine gönüllü olarak katılmamışlar, çok nadir ve zaruret durumunda kilise ayinlerine katılmışlardır. Günah itirafı ve ekmek-şarap ayini için kilisede yalnızca evlilik ve ölüm söz konusu olduğunda bulunmuşlardır.²³ Onların, toplu olarak yapılan ayinlere ya da törenlere katılmak durumunda kaldıklarında haç çıkarmadıkları, kilise kurallarına riayet etmedikleri ve genellikle kendi aralarında konuşmayı tercih ettikleri, Hıristiyanlık'ta belli zamanlarda perhiz şeklinde gerçekleştirilen orucu da tutmadıkları belirtilmiştir.²⁴ Birçok kaynak, genellikle onların yalnızca dış görünümüyle Hıristiyan olarak değerlendirilebileceğini bildirmiştir.

Çuvaşlar'ın, daha çok da Kreşin Tatarlar'ın Hıristiyanlık anlayışı ile bu dinin öğretilerine, inanç ve uygulamalarına karşı duyarsızlıkları, onların İslam'la olan ilişkilerini koparamamış olmakla açıklanmıştır. Çünkü uzun süre İslam kültür sahasında diğer Türk toplulukları ile birlikte yaşamışlar, bundan dolayı onların yaşamından İslam'a özgü özellikler tam olarak çıkarılamamıştır. Hatta onların iç dünyasında büyük oranda İslam'a ait bilgi ve anlayış yer almıştır. Çoğu zaman onlar herhangi bir dinî anlayıştan söz ettiklerinde Hıristiyan görünüm altında İslam öğretisinden söz etmişlerdir. Bu yönüyle onların dinî bilgi ve anlayışları Hıristiyanlıkla karışmıştır.²⁵

Çuvaşlar ve Kreşin Tatarlar'ın dinî yaşamında İslam'ın etki ve izlerini ayrı ayrı ele almak daha uygun olacaktır. Çünkü Çuvaşlar'ın bir kısmının İslam'la ilişkisi Tatarlarunki kadar güçlü ve yoğun değildir.

21 Çeşitli tarihlerde bölgede gerçekleşen isyanlar hakkında bkz. Taymas, s. 60-62, 76-79, 86-94; Arık, Hıristiyanlaştırılan Türkler, s. 367-382.

22 Zаметка о религиозно-нравственном состоянии Крещеных Татар, Казан 1875, s. 7.

23 Bkz. Zаметка о религиозно-нравственном состоянии Крещеных Татар, s. 9.

24 Bkz. Zаметка о религиозно-нравственном состоянии Крещеных Татар, s. 11-13

25 Bkz. Zаметка о религиозно-нравственном состоянии Крещеных Татар, s. 14.

Çuvaşlar'dan İslam'ı kabul edenlerin olduğu şüphesizdir. Bu gurup tarihî süreçte, Tatarlar'ın bölgede İslam'ın güçlü temsilcileri olarak görülmesine bağlı olarak Tatarlaşmışlar, dinî ve etnik kimliklerini "Tatar" sözüyle ifade ede gelmişlerdir.²⁶ Ancak onlardan İslam'ı tam olarak özümseyemeyenler ve geleneksel inanışlarını sürdürenler de bulunmuş, büyük olasılıkla bu kesim, Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde diğerlerine göre daha az direnç göstermiştir. Bunun yanında genel olarak Çuvaşlar da İslam kültür sahasında yaşamış olmakla bu kültürün etkisinden uzak kalamamışlar, Müslüman akrabalarından etkilenmişlerdir.

Çuvaşlar'da İslam'ın Bazı Etki ve İzleri:

Dil ve tarih alanında yapılan araştırmaların birçoğu, Çuvaşça'ya geçen birçok Arapça ve Farsça kelimenin eski tarihlere dayandığını ve çoğu durumda bu kelimelerin İslam'la ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu kelimelerin Çuvaş diline son dönemlerde Tatarca etkisiyle geçtiği ileri sürülmüşse de, bunu kabul etmek için yeterli dayanak bulunamamıştır. Bu görüşün temelsiz olduğunu N.İ. Aşmarin 1902 yılında yayınladığı "Bulgarlar ve Çuvaşlar" adlı eserinde göstermiştir. Dilciler Çuvaşça'ya geçen bazı Arapça ve Farsça kelimelerin asla Tatarca'dan geçmiş olamayacağını ses özellikleriyle de göstermiştir.²⁷

Çuvaşlar'da İslam'ın etkisi sonucunda yayılma imkânı bulan bazı kelimeleri Aşmarin ve diğer araştırmacılar şöyle göstermiştir: Tura Taâlâ, (Tanrı Taâlâ), Esrel (Azrail), Şuytan (Şeytan), Pihampar (Peygamber), Kiremet (Keramet), Semele veya Bismille (Besmele), Masar (Mezar), Apıs (hafız) ve benzer bazı sözlerdir.²⁸ Çuvaşlar'da her ne kadar günümüzde Ruslarca kullanılan adlar yaygın olsa da Müslümanlar arasında sıkça kullanılan kişi adlarına da rastlanmıştır.

Arapça ve Farsça kelimelerden başka Çuvaşlar'ın hayatında bazı anlayışlar ve değerlendirmeler de İslam'ın Çuvaşlar üzerindeki etkisini göstermektedir. Çuvaşlar'ın işlerine *bismillah* diyerek başlaması, yemekten ya da bir işi tamamladıktan sonra *Rahmet Tura* (Tanrıya şükür) demeleri,²⁹ Cuma gününü (Ernekun) mübarek gün saymaları ve "ırısem" (iyiler, ermişler) ortak adıyla bilinen evliya-ermiş kültürünün onlar arasında yaygın olması da İslam'ın Çuvaşlar arasındaki etki ve izlerini gösteren örneklerdir. Bunların yanında Çuvaş mitolojilerinde de İslam'ın etkisi görülmektedir.³⁰

Etnografların çoğu Çuvaşlar'a İslam'ın etkisini onların yemek kültüründe de göstermektedir. Çuvaşlar arasında, at etini sevmeyen *Viryal Çuvaşlar*ın tersine *Anatri Çuvaşlar*'da yemeklerde at eti kulanma ve domuz etinin yasaklanması âdeti yaygındır. Bu uygulama *Anatri Çuvaşlar*'ın İslam kültüründen daha çok etkilendiklerini düşündürmektedir. Rus bilim adamı ve seyyahı İ. Georgi 18. yüzyılda, Çuvaşların domuzdan öğrendiğini, onlardaki bu tutumun kaynağının Tatarlar'dan [Müslümanlar'dan] etkilenmenin bir neticesi olarak kabul edildiğini bildirmektedir.³¹

Çuvaşlar'ın mezarları üzerine yerleştirdiği üzerinde Arap harfleriyle yazılmış metinler bulunan ve *yupa* adı verilen mezar uygulamalarına rastlanmıştır.³² Çuvaşlarla ilgili sonuç olarak, onlardan İslam'ı iyice özümseyemeyen kırsal kesimde yaşayanların İslam inancından, törenlerinden, uygulamalarından ve bu dinin terminolojisinden, kısacası İslam kültüründen etkilendikleri söylenebilmektedir.

Kreşin Tatarlar'da İslam'ın Bazı Etki ve İzleri:

Kreşin Tatarlar, SSCB'nin dağılmasından sonra günümüzde Rus Ortodoks Kilisesi'nin yakın ilgi gösterdiği bir başka Türk topluluğudur. Onların din dışında diğer Tatarlarla her bakımdan ortaklığı Rus Ortodoks Kilisesi'nin onlara yakın ilgi göstermesinin en önemli nedenidir. Kreşin Tatarlar'ın dinî yaşamında tespit edilen etki ve izler Çuvaşlar'a göre daha dikkat çekici özellikler taşır.

26 Bkz. Durmuş Arık, "İslam among the Chuvashes and its Role in the Change of Chuvash Ethnicity", Journal of Muslim Minority Affairs, London 2007, C. 27, No: 1, s. 37-54.

27 N.İ. Aşmarin, Bolgarı i Çuvaşi, Kazan 1902, s. 119-121.

28 Bkz. Aşmarin, Bolgarı i Çuvaşi, s. 119-121; N.İ. Aşmarin, Otoloski Zolotoordınskoj starını v narodnih verovaniyah Çuvaş, Kazan 1921, s. 2-3.

29 N.V. Nikolskiy, "Hristianstvo sredi Çuvaş srednogo Povolja v XVI-XVIII ekah", İzvestiya Obşestvo Arheologii İstorii i Etnographii, (İOAİE), Kazan 1912, C. XXVIII, S.1-3, s. 189.

30 Aşmarin, Otoloski Zolotoordınskoj..., s. 34-35.

31 Peter V. Denisov, Religiozniye verovaniya Çuvaş, Çeboksarı 1959, s. 76.

32 Bkz. V. Magnitskiy, Materiyalı k obyasneniyu staroy Çuvaşskoy veri, Kazan 1881, s. 165-166.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Kreşin Tatarlar arasında Hz. Muhammed'in Tanrının peygamberi olduğu inancı güçlü biçimde hissedilmiştir. Hıristiyanlığa sıkı biçimde bağlı olanlarda ise Hz. Muhammed'in bir aziz olduğuna inanılmıştır.³³ Bu inanç, onların Hz. Muhammed'e sempati duymasına yol açmıştır.

Kreşin Tatarlar arasında, ölen birinin kabre konulmasından sonra iki sorgu meleğinin gelerek ölüye dini hakkında sorular soracağına, sonra bu meleklerin inançlılara cenneti göstereceğine, inançsızların ise kabir azabına maruz bırakılacağına dair Müslümanlar arasında yaygın olan inanışa rastlanmıştır.³⁴

Kreşinler arasında "İblis", "kâfir" gibi hakaret ve küfür sözleri de yaygın olarak kullanılmıştır.³⁵

İslam'ın etkisi yalnızca Kreşinler'in rivayet ve inanışlarında değil, onların günlük yaşamında da görülmüştür. Kreşinler'in ağızından Müslümanlar arasında yaygın olan sözlerin kullanılması dikkat çekmiştir. Özellikle Kreşin kadınlar her zaman ve her yerde bu tür sözleri tekrarlamışlar, herhangi bir işe başlayacaklarında "bismillah", herhangi bir işi bitirdiklerinde ise "elhamdülillah" ya da "Allaha şükür" sözlerini kullanmışlardır. Bu tür sözlerin dışında onlar arasında Müslüman Tatarlar'a özgü birçok uygulama ve âdet de muhafaza edilmiştir. Bunların en başında "kurban" uygulaması gelmiştir. Hıristiyanlık'ta icra edilen bir uygulama olmamasına rağmen kurban, bütün Kreşin yerleşim birimlerinde onların vazgeçemediği bir ritüel olmuştur.³⁶ Kreşin Tatarlar'da çeşitli hayvanlardan kanlı kurban uygulamasının icra edildiği tespit edilmiştir. Büyük ve küçükbaş hayvanlardan seçilerek uygulanan kurban, ferdi, ailevi ya da toplu olarak icra edilmiştir.³⁷

Kreşin Tatarlar'ın, "yağmur" ya da "bereket duası"na benzer kurbanlı bir başka tören icra ettikleri de görülmüştür. Bu törenler, bir yerleşim birimindeki bütün halkın belli bir tarihte bir araya gelmesiyle gerçekleştirilmiş, törende daha çok tavuklar kesilmiştir. "Bismillahirrahmanirrahim" diyerek kesilen tavuklar, daha sonra kadınlar tarafından temizlenerek çorba şeklinde yemeği hazırlanmıştır. Daha sonra kadınlar yere sofra örtülerini dörtgen biçiminde serip, onların üzerine muntazam olarak çorba taslarını ve diğer yiyecekleri koymuşlardır. Bundan sonra güneye dönerek Tanrı'ya dua etmeye başlamışlar, bu sırada kadınlardan hiçbiri haç çıkarmadan, hepsi belini bükerek (rüku gibi) tazimde bulunmuşlar ve *Ey Allah! Çakan aşıklarga tyubya tuklaçing birsen!* (Ey Tanrım! Ektiğimiz ekinlere bereket ver!) şeklinde dua etmişlerdir. Bu esnada bu törene katılmayan erkekler buraya yakın bir yerde davet edilmeyi beklemişlerdir. Erkekler davet edilip geldiklerinde onlar da aynı şekilde yüzlerini güneye dönerek, eğilerek ve haç çıkarmadan Tanrı'ya dua etmişlerdir. Daha sonra hep birlikte hazırlanan yemekleri yiyip, böylece töreni tamamlamışlardır. Kreşin Tatarların kurban hayvanlarını "bismillah" diyerek kesmesi, kadın ve erkeklerin haç çıkarmaması, onların yalnızca rüku şeklinde eğilmesi gibi uygulamalar da İslamî motifler içermiştir.³⁸ Hatta bu törende dua sırasında güneye dönülmesi de İslam'ın bir etkisi ve izi olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Kreşinlerin yaşadığı coğrafyada kible tam olarak güney tarafa düşmektedir.

Sonuç

Çuvaşlar ve Tatarlar 10. yüzyıldan itibaren İslam kültür sahası olarak değerlendirilebilecek bir coğrafyada yaşamışlardır. Bu topluluklar 16. yüzyıldan itibaren Çarlık Rus idaresi altına girmiş ve bu idare tarafından Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine maruz kalmıştır. Bu faaliyetlerle onların Hıristiyanlığa bağlanmaları, bu dinin öğretilerini benimsemeleri, kısaca iyi birer Hıristiyan olmaları hedeflenmiş, ancak bunda istenilen düzeyde başarılı olunamamıştır. Çünkü onlar yalnızca ismen Hıristiyan olmuşlar ve onların Hıristiyanlık anlayışı sözde ve yüzeysel düzeyde kalmıştır. Çoğu yerleşim biriminde –istisnalar olmakla birlikte– Hıristiyanlığın ne öğretisi ne de törenleri görülebilmıştır.

Çuvaşlar'ın ve Tatarlar'ın İslam kültür sahasında yaşamış olmalarından, aynı zamanda bir kısmının Çarlık Rus idaresinin izlediği politikalarla bu dinden ayrılmak zorunda bırakılmalarından dolayı onların yaşamında İslam kültürüne özgü bazı inanış ve uygulamalara rastlanmıştır. Hatta halk arasında dolaşan rivayetlerin bir kısmı Hıristiyanlığa ait özelliklerden daha çok İslamî nitelikler taşımıştır. Bu nitelikler Çuvaşları

33 Bkz. Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, s. 15.

34 Bkz. Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, s. 16.

35 Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, s. 17.

36 Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, s. 20.

37 Bkz. Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, s. 22-25.

38 Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, s. 21.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

ve Kreşin Tatarlar'ı her zaman İslam ve Müslümanların tesirine açık hale getirmiş, onların İslam'a yaklaşmasına katkı sağlamıştır. Bu yüzden hem Çuvaşlar hem de Kreşin Tatarlar, Rusların bu topluluklar üzerindeki baskı ve caydırma politikalarına rağmen öteden beri İslam'a dönmeye eğilim göstermiştir. Bunun yanında SSCB döneminde ateizme dayalı idare anlayışının bir gereği olarak din ve dini kurumlarla mücadele edilmişse de, günümüze gelindiğinde Rusya Federasyonu idaresi Çuvaşlar ve Kreşin Tatarlar gibi Hıristiyan sayılan gurupların Hıristiyanlığı pekiştirmenin arayışı içine girmiştir. Bu amaçla Çuvaşistan'da 2006 yılı "Manevi Aydınlanma Yılı" ilan edilmiş, yoğun bir biçimde Hıristiyanlık'la ilgili etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Kreşin Tatarlar arasında da benzer girişim ve etkinliklerle onların Rus Ortodoks Kilisesi'ne yaklaşmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak hem Çuvaşlar hem de Kreşin Tatarlar Türk dünyasının Rus tesirine en fazla maruz kalan kesimi olmuştur. SSCB'nin dağılmasından sonra bu tesir Rusya Federasyonu'nda da artırılmaya çalışılmıştır. Türk dünyasının geri kalan kesimi ile dil, tarih ve büyük oranda kültür ortaklığı bulunan söz konusu topluluklar Türk dünyası ile bütünleşebilmek için her alanda gerekli ilgiyi beklemektedir.